

UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE LITERE
ȘCOALA DOCTORALĂ DE STUDII LINGVISTICE ȘI LITERARE

**BANDA DESENATĂ DESPRE HOLOCAUST.
AVATARURI ALE COPILULUI VICTIMĂ**

Rezumat

Coordonator științific :
Prof. Univ. Dr. Rodica POP

Doctorand:
Emanuela MOCAN (MUNTEAN)

Cluj-Napoca
2024

CUPRINS

INTRODUCERE.....	8
0.1. Copilul victimă a Holocaustului – purtător al memoriei.....	10
0.2. Problematika și obiectivele cercetării.....	13
0.3. Metodologie.....	15
0.4. Corpus.....	17
0.5. Structura tezei.....	18

PARTEA ÎNTÂI PRIVIRE ASUPRA LITERATURII PENTRU COPII. HOLOCAUST ȘI BANDĂ DESENATĂ

INTRODUCERE PARȚIALĂ.....	21
I. Copilul, literatura și atrocitățile.....	22
1. O literatură definită de cititor.....	22
2. Imaginea copilului și istoria literaturii pentru copii.....	25
3. Războaie și genocide în literatura pentru copii.....	37
II. Holocaustul și transmiterea memoriei.....	40
1. Evoluția memoriei Holocaustului.....	40
2. Holocaustul – un subiect pentru copii?.....	44

3.	Holocaustul în biblioteca copiilor	46
III. Bandă desenată, istorie și Holocaust		
1.	Istoria « la riscul benzilor desenate »	49
2.	Banda desenată – loc al memoriei Holocaustului.....	54
3.	Copilul victimă : de la <i>L’envolée sauvage</i> la <i>Irena</i>	62
3.1.	Prezentarea corpusului.....	62
3.2.	Discursul de escortă.....	69
CONCLUZIE PARȚIALĂ.....		80

PARTEA A DOUA

COPILUL VICTIMĂ SAU EXPERIENȚA UNEI LUMI DEVASTATE

INTRODUCERE PARȚIALĂ.....		82
I. Războiul împotriva copiilor.....		
1.	Copilul și antisemitismul : o întâlnire destabilizatoare	83
2.	Raiduri, ghetouri și lagăre naziste : copilul în inima genocidului	91
2.1.	Arestarea copilului.....	92
2.2.	În ghetou : între supunere și revoltă	94
2.3.	În lagărele de exterminare	97
3.	Copilul ascuns sau experiența salvării	101
3.1.	Prezența și pierderea părinților	103
3.2.	Descoperirea alterității, pierderea identității	110

3.3. Doliu și reîntâlniri dificile	114
II. Dușmanul și salvatorul	116
1. Dușmanii	116
1.1. Teamă față de adulții în uniformă.....	116
1.2. Denunțatori și colaboratori civili	126
2. Salvatori și protectori ai copiilor	130
III. Personajul copil ca « mijloc de angajare ».....	133
1. Perceperea copilului victimă ca personaj.....	133
2. Procedee narative care încurajează identificarea	138
CONCLUZIE PARȚIALĂ	144

PARTEA A TREIA

LECTURĂ ESTETICĂ A UNEI EXPERIENȚE TRAUMATICE

INTRODUCERE PARȚIALĂ.....	146
I. Atracția benzilor desenate despre Holocaust.....	151
1. Narațiuni care interesează și surprind	151
1.1. Despre atracția benzilor desenate	151
1.2. Neprevăzutul și tensiunea narativă.....	154
2. Holocaustul : o întâlnire afectivă	159
3. Educație sau divertisment	171
II. Abordarea violenței și a morții.....	175

1. Reprezentarea violenței colective.....	177
2. Violența între persoane.....	182
3. Violența împotriva propriei persoane	185
4. Codurile grafice în reprezentarea violenței	186
III. O lectură revizitată : elemente de intertextualitate și intericonicitate	191
1. Basmul pentru a povesti Holocaustul.....	196
2. În rețeaua producțiilor despre Holocaust	206
2.1. Filme, romane și benzi desenate despre Holocaust.....	206
2.2. Adaptarea unui roman sub formă de bandă desenată : <i>La guerre de Catherine</i>	209
2.3. Icoane ale Holocaustului	211
CONCLUZIE PARȚIALĂ	215
CONCLUZIE GENERALĂ.....	216
BIBLIOGRAFIE.....	223
ANEXE.....	253
GLOSAR.....	268
TABEL CU ILUSTRĂȚII.....	270
INDEX DE NOȚIUNI.....	272
INDEX DE AUTORI CITAȚI.....	274

Transmiterea memoriei Holocaustului reprezintă o problemă esențială, care a căpătat relevanță în societate încă de la sfârșitul celui de-Al Doilea Război Mondial. Această memorie s-a transformat într-o datorie colectivă, iar școala joacă un rol deosebit în misiunea de a transmite, de a denunța crimele naziste și de a preveni repetarea lor. În Franța, odată cu introducerea predării genocidului evreiesc în școala primară în 2002, literatura pentru copii a devenit o resursă importantă pentru profesori. Operele de ficțiune, cel mai adesea centrate pe experiența tragică a copiilor evrei, constituie un mijloc eficient de a aborda acest subiect cu elevii, utilizând exemple concrete care să le stârnească interesul, dar fără a-i expune în mod direct la atrocitățile istoriei.

Studiul nostru s-a concentrat pe benzile desenate ca mijloc de rememorare a trecutului, cu scopul de a evidenția modul în care autorii de bandă desenată valorifică specificul acestei forme de artă, pentru a transmite generațiilor tinere memoria genocidului. Am analizat, de asemenea, modul în care reprezentarea icono-textuală a suferințelor copiilor influențează percepția cititorului asupra evenimentelor istorice.

Analiza noastră s-a bazat pe examinarea a patru benzi desenate francofone publicate după 2007, care abordează tematica salvării copiilor evrei în timpul Holocaustului. Am inclus două serii destinate publicului larg – *L'envolée sauvage* de Laurent Galandon, Arno Monin și Hamo, și *Irena* de Jean-David Morvan, Séverine Tréfouël, David Evrard și Walter – precum și două benzi desenate publicate într-un singur volum – *L'enfant cachée* de Loïc Dauvillier și Marc Lizano, și *La guerre de Catherine* de Julia Billet și Claire Fauvel. Acest corpus ne-a permis să avem o perspectivă amplă asupra tematicii copilului, având în vedere că aceste narațiuni abordează evenimentele celui de-al Doilea Război Mondial în două țări diferite, Franța și Polonia. De asemenea, am putut compara diferite abordări ale genocidului, adaptate la publicuri-țintă variate, de la copiii mici, până la adolescenți.

Teza noastră este împărțită în trei secțiuni. Prima oferă o privire de ansamblu asupra literaturii pentru copii, memoriei Holocaustului și a benzii desenate; a doua explorează reprezentarea copilului victimă și rolul personajului copil în lectura benzii desenate istorice; a treia secțiune examinează dimensiunea estetică a acestor benzi desenate, evidențiind modul în care alegerile grafico-narative influențează actul de receptare.

În prima parte a lucrării, intitulată « Regards sur la littérature de jeunesse. La Shoah et la bande dessinée », am pornit de la definirea literaturii pentru copii ca o literatură adresată unui

public specific. Toate deciziile legate de tematică, limbaj sau grafică sunt influențate de publicul țintă, format din tineri și copii. Autorii își formulează alegerile bazându-se pe imaginea pe care o au despre cititorul tânăr, o imagine puternic modelată de percepția societății asupra copilului într-o anumită perioadă istorică. O trecere în revistă a istoriei literaturii pentru copii și tineri ne-a oferit inițial înțelegerea modului în care percepția asupra copilului a evoluat de-a lungul secolelor și cum această schimbare a facilitat apariția unei literaturi axate pe Holocaust.

În cel de-al doilea capitol, am parcurs evoluția memoriei Holocaustului în Franța, cu scopul de a înțelege geneza unei literaturi pentru copii inspirată de genocidul evreilor. În timp ce în anii imediat următori războiului, Holocaustul era aproape absent din cărțile pentru copii publicate în Franța, astăzi această temă este extrem de prezentă. În cel de-al treilea capitol, concentrându-ne pe relația dintre banda desenată și istorie, am evidențiat apariția tematicii Holocaustului în acest mediu artistic. Studiul elementelor paratextuale ale albumelor analizate în cadrul corpusului nostru ne-a oferit o perspectivă asupra primului impact pe care aceste opere îl pot avea asupra cititorilor, precum și asupra motivațiilor care îi animă pe autori.

Partea a doua, « *L'enfant victime ou le vécru d'un monde éclaté* », propune o incursiune în universul genocidar prin prisma reprezentării copilului victimă și a diverselor sale avataruri în cele patru benzi desenate studiate. Pornind de la conceptul de « copil expus », în primul capitol am analizat cele două dimensiuni ale experienței copiilor evrei în timpul Holocaustului : contextul ostil – antisemitismul, raidurile, ghetourile și lagărele de exterminare – și experiența salvării, reprezentată de figura copilului ascuns. Personajul copil permite cititorului să cunoască diferitele etape ale exterminării evreilor.

După identificarea avatarurilor copilului victimă, în al doilea capitol am analizat personajului copil în relație cu celălalt, fie dușman sau salvator. Analiza aspectului fizic, a limbajului și a gesturilor personajelor evidențiază o reprezentare stereotipă a adultului în uniformă, aceasta servind la marcarea explicită a dihotomiei dintre agresor și victimă. Totuși, autorii evită o expunere simplistă a Holocaustului, surprinzând ambiguitatea ființei umane în fața răului. Potențialii agresori se dovedesc deseori capabili de acte de umanitate sau apar ei înșiși în postura de victime. Narațiunile prezintă, de asemenea, și figuri de salvatori, unele inspirate din istorie și altele fără un corespondent real. Reprezentarea dușmanilor și a salvatorilor, dincolo de rolul lor în ilustrarea realității istorice, conferă acestor benzi desenate despre Holocaust un caracter exemplar.

Evocarea trecutului vizează prezentul, contribuind la educația umanistă a cititorului, care este încurajat să reflecteze asupra noțiunilor de bine și rău în termeni de decizie individuală.

În cel de-al treilea capitol, bazându-ne pe teoriile lui Vincent Jouve privind personajul, am explorat modul în care tinerii cititori percep și se identifică cu personajul copil. Autorii folosesc tehnici grafice și narrative specifice – precum alegerea unui anumit stil grafic, reducerea distanței culturale între ficțiune și universul cititorului, alegerea unui narator actorializat – pentru a crea un sistem de simpatie în jurul personajului. Astfel, tinerii cititori ajung să perceapă personajul ca pe o ființă vie, în care se pot proiecta și cu care pot dezvolta o legătură emoțională profundă. Prin acest proces de identificare, lectura benzilor desenate încetează să mai fie o simplă formă de divertisment și devine un catalizator pentru transformarea interioară a cititorului prin întâlnirea cu celălalt.

În cea de a treia parte a tezei, « *Lecture esthétique d'une expérience traumatique* », am studiat modul în care autorii transformă povestea traumatică a copiilor evrei într-o experiență de lectură captivantă și edificatoare. Am demonstrat că atractivitatea acestor ficțiuni constă în potențialul lor de a stârni interes și de a trezi emoții. Benzile desenate atrag tinerii cititori datorită puterii de fascinație a imaginii, utilizării culorilor care produc un efect de viață, precum și a organizării secvențiale a imaginilor, care încurajează cititorul să se imerseze în acțiune. Dincolo de aspectul formal, există un interes care derivă din menținerea unui element de neprevăzut pe întreg parcursul lecturii. Acest neprevăzut provine fie din prezentarea unor situații care rup cu normalitatea lumii cititorului, fie din capacitatea autorilor de a păstra o tensiune narativă în dezvoltarea intrigii. Pornind de la cele trei forme de tensiune narativă identificate de Raphaël Baroni – suspansul, surpriza și curiozitatea – am ilustrat tehnicile utilizate pentru a menține efectul de neprevăzut și pentru a conferi un caracter captivant actului receptării, cum ar fi *cliffhanger*-ul, ocularizarea spectatorială, utilizarea prolepselor, tehnica *hors-champ* etc.

În ceea ce privește aspectul afectiv, cititorul este determinat să trăiască emoții în cadrul ficțiunii prin atașamentul său față de personajul victimă și față de situațiile prin care acesta trece. Pentru a transmite emoții, autorii valorifică puterea expresivă a feței și a corpului, evidențiind aceste trăsături prin utilizarea unor planuri care atrag atenția asupra personajului, cum ar fi planul apropiat, planul mare și detaliul, precum și a unor coduri specifice benzilor desenate, ca *emanata* sau anumite tipuri de organizare a planșelor. Un media adesea asociat cu divertismentul, banda desenată își afirmă puterea memorială oferind o perspectivă afectivă asupra istoriei. Portretizând

experiențele trăite de copii în timpul Holocaustului, autorii se distanțează de un simplu proiect educațional și reușesc să stabilească o legătură emoțională între cititor și memoria victimelor. Realitatea evenimentului este astfel surprinsă atât intelectual, cât și emoțional.

Al doilea capitol analizează abordarea violenței și a morții, subiecte inerente tematicii Holocaustului. În fiecare dintre benzile desenate studiate, agresiunile fizice sunt reprezentate în funcție de vârsta cititorilor vizați și de viziunea autorilor. Astfel, *L'enfant cachée* și *La guerre de Catherine* tratează violența într-un mod discret, în timp ce *Irena* și *L'envolée sauvage*, serii adresate publicului larg, o reprezintă într-un mod mult mai direct. Cu toate acestea, autorii nu intenționează să șocheze tinerii cititori, motiv pentru care recurg la tehnici de distanțare precum elipsa, reprezentarea metaforică a morții, accelerarea ritmului narațiunii etc.

Examinând reprezentarea violenței din perspectiva psihologiei copilului, am observat că imaginea desenată, spre deosebire de cea fotografică sau cinematografică, transformă realitatea și creează o distanțare necesară. Receptorul este astfel protejat de o expunere traumatizantă la violență și este încurajat să recunoască prezența unui discurs pe care trebuie să îl interpreteze și căruia să îi dea un sens. Prin expunerea la violență în cadrul lecturii acestor benzi desenate, autorii intenționează să denunțe actele de barbarie comise în timpul Holocaustului și să sensibilizeze cititorii cu privire la pericolele rasismului și intoleranței. Experiența violenței în cadrul ficțiunii poate dezvolta reacții empatice față de suferința celorlalți și poate inspira comportamente non-violente.

Capitolul al treilea analizează modul în care referințele intertextuale și intericonice influențează înțelegerea evenimentului istoric de către cititor. În acest sens, am observat multiplele roluri ale utilizării basmului în *L'envolée sauvage*. Aluziile, referințele explicite și metafictionale servesc la « punerea în abis » a experienței personajelor, ridicând totodată întrebări privind transmiterea memoriei Holocaustului către copii. Trimiterile la filme, romane și imagini simbolice ale genocidului facilitează accesul cititorului la memoria colectivă. Astfel, după citirea acestor benzi desenate, cititorii ar trebui să fie capabili să identifice simbolurile genocidului și să le înțeleagă semnificația.

La finalul acestei cercetări, constatăm că benzile desenate care descriu soarta tragică a copiilor evrei au un potențial considerabil în transmiterea memoriei Holocaustului. Prin prisma experienței copilului evreu, cititorul dobândește o înțelegere mai intimă a istoriei și învață să se pună în locul victimei, dezvoltând compasiune. Autorii utilizează cu măiestrie caracteristicile

narative și vizuale ale benzilor desenate pentru a facilita întâlnirea tinerilor cititori cu evenimentul istoric, generând în același timp un angajament emoțional și o reflecție profundă asupra aspectelor etice legate de memoria Holocaustului.

Cuvinte cheie : bandă desenată ; Holocaust ; literatură pentru copii și tineri ; copil victimă ; personaj ; cititor ; datoria memoriei ; violență.

Bibliografie

Bibliografie primară :

- BILLET, Julia, FAUVEL, Claire, *La guerre de Catherine*, Paris, Rue de Sèvres, 2017.
- GALANDON, Laurent, MONIN, Arno, *L'envolée sauvage*, Intégrale I, Paris, Bamboo, 2015.
- GALANDON, Laurent, HAMO, *L'envolée sauvage*, Intégrale II, Paris, Bamboo, 2016.
- LIZANO, Marc, DAUVILLIER, Loïc, SALSEDO, Greg, *L'enfant cachée*, Paris, Le Lombard, 2012.
- MORVAN, Jean-David, TREFOUËL, Séverine, EVRARD, David, WALTER, *Irena – Le ghetto*, vol.1, Grenoble, Glénat, « Tchô! l'aventure », 2017.
- MORVAN, Jean-David, TREFOUËL, Séverine, EVRARD, David, WALTER, *Irena – Les justes*, vol.2, Grenoble, Glénat, coll. « Tchô! l'aventure », 2017.
- MORVAN, Jean-David, TREFOUËL, Séverine, EVRARD, David, WALTER, *Irena – Varso-vie*, vol.3, Grenoble, Glénat, coll. « Tchô! l'aventure », 2018.
- MORVAN, Jean-David, TREFOUËL, Séverine, EVRARD, David, WALTER, *Irena – Je suis fier de toi*, vol.4, Grenoble, Glénat, « Tchô! l'aventure », 2019.
- MORVAN, Jean-David, TREFOUËL, Séverine, EVRARD, David, WALTER, *Irena – La vie, après*, vol. 5, Grenoble, Glénat, « Tchô! l'aventure », 2020.

Bibliografie critică (selectivă) :

- ATTIKPOÉ, Kodjo, FOUCAULT, Jean, *L'image de l'enfant dans les conflits*, Paris, L'Harmattan, 2013.
- BACHELARD, Gaston, *La poétique de l'espace*, Paris, Presses Universitaires de France, 1961.
- BAER, Elizabeth R., « A New Algorithm in Evil: Children's Literature in a Post-Holocaust World », *The Lion and the Unicorn*, vol. 24, n° 3, 2000, p. 378-401.
- BAETENS, Jan, *Adaptation et bande dessinée. Éloge de la fidélité*, Bruxelles, Les Impressions Nouvelles, 2020.
- BAETENS, Jan, LEFÈVRE, Pascal, *Pour une lecture moderne de la bande dessinée*, Amsterdam, Stichting Sherpa, Bruxelles, CBBB, 1993.
- BARONI, Raphaël, *La tension narrative. Suspense, curiosité et surprise*, Paris, Seuil, 2007.
- BENSOUSSAN, Georges, *Histoire de la Shoah*, Paris, Presses Universitaires de France, coll. « Que sais-je ? », 2012.
- BETTELHEIM, Bruno, *Psychanalyse des contes de fées*, traduit de l'américain par Théo Carlier, Paris, Robert Laffont, 1976.
- BREMOND, Claude, « Pour une gestuaire des bandes dessinées », *Langages*, 3e année, n° 10, 1968, p. 94-100.
- BREMOND, Claude, *Logique du récit*, Paris, Seuil, 1973.
- CONAN, Éric, ROUSSO, Henry, *Vichy, un passé qui ne passe pas*, [1994], Paris, Gallimard, coll. « Folio d'histoire », 1996.
- COQUIO, Catherine, KALISKY, Aurélia, *L'enfant et le génocide. Témoignages sur l'enfance pendant la Shoah*, Paris, Robert Laffont, 2007.
- DELESSE, Catherine, « L'interaction image/langage dans la BD », *Interfaces*, n° 14, 1998, p. 189-199.
- DELORME, Isabelle, *Quand la bande dessinée fait mémoire du XXe siècle. Les récits mémoriels historiques en bande dessinée*, Dijon, Les Presses du réel, 2019.
- DEREVENSKY, Jeffrey, « Introducing children to Holocaust Literature: A Developmental-Psychological Approach », *Judaica Librarianship*, vol. 4, n° 1, 1987-1988, p. 53-54.
- DUMORTIER, Jean-Louis, GRANATA, Veronica, RAXHON, Philippe (dir.), *Devoir de mémoire et pouvoir des fictions*, Namur, Presses universitaires de Namur, 2015.

- DWORK, Debórah, *Children with a star: Jewish Youth in Nazi Europe*, New Haven/London, Yale University Press, 1991.
- FINET, Béatrice, *La Shoah racontée aux enfants, une éducation littéraire ?*, Grenoble, Presses universitaires de Grenoble, 2019.
- FRESNAULT-DERUELLE, Pierre, « Le personnage de bande dessinée et ses langages », *Langue française*, n° 28, 1975, p. 101-111.
- FRESNAULT-DERUELLE, Pierre, « Le verbal dans les bandes dessinées », *Communications*, n° 15, 1970, p. 145-161.
- FRESNAULT-DERUELLE, Pierre, *La bande dessinée*, Paris, Armand Colin, 2009.
- GENETTE, Gérard, *Figures III*, Paris, Seuil, 1972.
- GENETTE, Gérard, *Palimpsestes*, Paris, Seuil, 1982.
- GENETTE, Gérard, *Seuils*, Paris, Seuil, 1987.
- GROENSTEEN, Thierry, *Bande dessinée et narration. Système de la bande dessinée*, vol. 2, Paris, Presses Universitaires de France, 2011.
- GROENSTEEN, Thierry, *Système de la bande dessinée*, Paris, Presses Universitaires de France, coll. « Formes Sémiotiques », 1999.
- HAUDOT, Jonathan, *Shoah et bande dessinée*, Paris, L'Harmattan, 2012. Livre numérique.
- HIRSCH, Marianne, *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture after the Holocaust*, New York, Columbia University Press, 2012.
- HOBSON FAURE, Laura, PIGNOT, Manon, RIVIÈRE, Antoine (dir.), *Enfants en guerre. « Sans famille » dans les conflits du XXe siècle*, Paris, CNRS, 2023. Livre numérique.
- JABLONKA, Ivan, *L'enfant-Shoah*, Paris, Presses Universitaires de France, 2014.
- JAN, Isabelle, *Essai sur la littérature enfantine*, Paris, Éditions Ouvrières, 1969.
- JAUSS, Hans Robert, *Pour une Esthétique de la réception*, traduit de l'allemand par Claude Maillard, Préface de Jean Starobinski, Paris, Gallimard, 1978.
- JOUTARD, Philippe, *Histoire et mémoire, conflits et alliances*, Paris, La Découverte, 2015.
- JOUBE, Vincent, *L'effet-personnage dans le roman*, [1998], Paris, Presses Universitaires de France, 2015. Livre numérique.
- JOUBE, Vincent, *Pouvoirs de fiction. Pourquoi aime-t-on les histoires ?*, Paris, Armand Colin, 2019. Livre numérique.

- KOKKOLA, Lydia, *Representing the Holocaust in Children's literature*, New York/London, Routledge, 2003.
- MARCOIN, Francis, CHELEBOURG, Christian, *La littérature de jeunesse*, Paris, Armand Colin, 2007.
- MCCLOUD, Scott, *L'art invisible. Comprendre la bande dessinée*, traduit de l'anglais par Dominique Petitfaux, Paris, Vertige Graphic, 1999.
- MITTERAND, Odette (dir.), *L'Histoire...par la bande. Bande dessinée, histoire et pédagogie*, Paris, Syros, 1993.
- NIÈRES-CHEVREL, Isabelle, *Introduction à la littérature de jeunesse*, Paris, Didier Jeunesse, 2009.
- NIKOLAJEVA, Maria, *Children literature comes of age. Toward a New Aesthetic*, [1996], London and New York, Routledge, 2016.
- ORY, Pascal, « L'histoire par la bande ? », *Le Débat*, vol. 177, n° 5, 2013, p. 90-95.
- PEETERS, Benoît, *Lire la bande dessinée*, Paris, Flammarion, coll. « Champs arts », 2003.
- PIAGET, Jean, BARBE, Inhelder, *La psychologie de l'enfant*, Paris, Presses Universitaires de France, 1996.
- PORRET, Michel (dir.), *Objectif bulles. Bande dessinée & histoire*, Chêne-Bourg, Éditions Georg, 2009.
- PRINCE, Nathalie, *La littérature de jeunesse : pour une théorie littéraire*, Paris, Armand Colin, 2010.
- REYNOLDS, Kimberly, *Radical Children's Literature*, London, Palgrave Macmillan, 2007.
- RIFFATERRE, Michael, « La trace de l'intertexte », *La Pensée*, n° 215, 1980, p. 4-7.
- ROUVIÈRE, Nicolas (dir.), *Bande dessinée et enseignement des humanités*, Grenoble, ELLUG, 2012.
- SCHAEFFER, Jean-Marie, *Pourquoi la fiction ?*, Paris, Seuil, coll. « Poétique », 1999.
- SCHNEIDER, Anne (dir.), *La littérature de jeunesse, veilleuse de mémoire. Les grands conflits du XXe siècle en Europe racontés aux enfants*, Mont-Saint-Aignan, Presses universitaires de Rouen et du Havre, 2020.
- SCHNEIDER, Floriane, *Shoah : dans l'atelier de la mémoire. France, 1987 à aujourd'hui*, Lormont, Le Bord de l'eau, coll. « Clair & Net », 2013.

- SERVOISE, Sylvie, PRINCE Nathalie (éd.), *Les personnages mythiques dans la littérature de jeunesse*, Rennes, Presses universitaires de Rennes, 2015. Livre numérique.
- SMITH, Kevin Paul, *The Postmodern Fairytale. Folkloric intertexts in Contemporary Fiction*, New York, Palgrave Macmillan, 2007.
- STIER, Oren Baruch, *Holocaust Icons. Symbolizing the Shoah in History and Memory*, New Brunswick, New Jersey and London, Rutgers University Press, 2015.
- TATAR, Maria, *The Hard Facts of the Grimm's Fairy Tales*, [1987], Princeton and Oxford, Princeton University Press, 2003.
- TILLEUL, Jean-Louis, VANBRABAND, Catherine, MALET, Pierre, *Lectures de la bande dessinée. Théorie, méthode, applications, bibliographie*, Louvain-la-Neuve, Academia, 1998.
- TODOROV, Tzvetan, *Les abus de mémoire*, [1995], Paris, Arléa, 1998.
- TODOROV, Tzvetan, *Nous et les autres. La réflexion française sur la diversité humaine*, Paris, Seuil, 1989.
- VERNAY, Jean-François, *La séduction de la fiction*, Paris, Hermann, coll. « Savoir lettres », 2019.
- WIEVIORKA, Annette, *Auschwitz expliqué à ma fille*, Paris, Seuil, 1999.
- WIEVIORKA, Annette, *L'ère du témoin*, Paris, Plon, 1998.
- ZAJDE, Nathalie (dir.), *Qui sont les enfants cachés? Penser avec les grands témoins*, Paris, Odile Jacob, 2014.
- ZAJDE, Nathalie, *Les enfants cachés en France*, Paris, Odile Jacob, 2012.